

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

*(Республика илмий-назарий
анжумани материаллари)*

Искандарова Г.Т.	Онтогенез жараёнида лисоний онг тавсифи хусусида.....	69
Садинова Н.	Бадий матнда контрастнинг ифодаланиши.....	73
Валиев Т.	Автоўлсозлик терминларининг тил лексик системасида тутган ўрни.....	76
Мусаева Ф.	Жинс маъносини ифодалашда миллий қадриятларнинг роли.....	79
Тўраева Д.	Топишмоқ-шеърларнинг болалар лексиконига бўлган таъсири.....	81
Қурбонова Б.	Ўзбек тилида “ўрин” белгисини ифода этувчи лингвистик бирликлар.....	85
Сайидирахимова Н., Қабуллова У.	Тил, нутқ ва нутқий фаолият концептуал системаси -тилшуносликнинг ўрганиш объекти сифатида.....	87
Жуманазарова Г.У., Жуманазарова Д.У.	Лексик-стилистик қатламлар ва уларнинг семантик табиати.....	90
Усмонова М.С.	Алишер Навоий асарларида дарахт номларининг қўлланилиши.....	94
Махкамова Д.	Терминологиянинг айрим назарий масалалари.....	96
Ёқубов А.	Тарихий адабий тилимиз тўғрисида мулоҳазалар..	100
Ширинова Е.	Ўзбек тили банк-молия терминологиясида гипер-гипонимия.....	101
Султонова Ш.М.	Лингвистик тадқиқотлар ва корпус тилшунослик борасида.....	104
Dustmurodov M.	Ilk o' rta asrlarda markaziy osiyoda til vaziyati.....	106

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИ ВА ТАЪЛИМ

Менглиев Б.	Ўзбек филологияси бакалаврларининг касбий компетенцияси хусусида мулоҳазалар.....	109
Ниёзметова Р., Мавлонова К.	Она тили ва адабиёт дарсларини ўзаро интеграциялаш.....	111
Мухамедова С.Х., Юлдашева Ш.Ш.	Педагогик дастурий воситалар ва тил таълими.....	113
Сапарниязова М.	Ўзбек тилини ўқитиш методикаси: муаммо ва ечимлар.....	117
Абдурашидов З.Ш., Сотиболдиева С.Р.	Шарқ тилларини ўқитишда ўзбек тилидаги манбаларнинг ахамияти.....	119

адабий тилимизнинг *бир неча шакллари* бор. Дейлик, қадимги туркий адабий тилимизни олайлик (энг қадимги даврлардан IX асргача ёки ислом давригача бўлган адабий тил). Бунда деярли барча туркий қабилаларнинг лахжаларини учратиш мумкин. Тўғри, бу ўринда ҳам муайян лахжанинг устуворлигига дуч келинади. Масалан, Урхун-Энасой тошбитикларини лексик таҳлил қилиш билан бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин ва унда туркий лексик қатламнинг устуворлиги бор гап. Биз бу борада тилшунос олимларимиз Ғ.Абдурахмонов, А.Рустамов, И.Стеблеева қабилаларнинг фикрларига қўшилаемиз.

Энди адабий тилнинг эски ўзбек тили шакли тўғрисида (IX – XX аср бошлари ёки ислом давридаги адабий тил). Бу даврда ҳамма билганидек, туркий қабилаларнинг лахжаларидан ташқари араб ва форс тилининг лексик таъсири кутилганидан ҳам ортиқ даражада. Аммо, масала бошқа томонда. Гап шундаки, тарихий адабий тилимизнинг эски ўзбек тили деб аталган шаклида айрим даврларда муайян туркий қабилалар лахжаларининг устуворлиги кўзга ташланади. Бунда Шўро давридан бошлаб биргина қарлуқ – қипчоқ – ўғуз тизими тан олиб келинмоқда. Лекин, бундай тизим *бир неча* эканлигини идрок қилиш қийин эмас. Мисол учун, эътибор беринг: “Қутадғу билиг”даги тизим: уйғур – қарлуқ – яғмо; Аҳмад Яссавий ҳикматларидаги тизим: қарлуқ – қипчоқ – ўғуз; Нодирабегим асарларидаги тизим: қипчоқ – қарлуқ – ўғуз ва ҳ.к.

Шуниси қизиқки, юртимиз Моварауннаҳр ва Олтин Ўрда даврида XII – XIII асрларда битилган асарларни луғатсиз тушунамиз, бунга хуросонлик Лутфий асарларини ҳам қўшамиз. Аммо, буюк бобомиз Алишер Навоий асарлари мутолаасида луғат излаймиз. Нега? Бунинг сабаблари кўп, бириккитасини келтирайлик: *биринчидан*, Навоийнинг ёшлик йилларида (Лутфийнинг ёнида ва Самарқандда ўқиган даврларда) ёзган шеърятини луғатсиз ўқиймиз; *иккинчидан*, Навоийнинг тафаккур тарзи унинг асарларида жуда кўп тилларнинг лексикаси ўз ифодасини топишини тақазо этди ва ҳ.к.

Шундай қилиб, тарихий адабий тилимизнинг *бир неча шакллари* бор ва бунга сабаб туркий қабилалар лахжаларининг кенг иштироки, араб ва форс тилларининг ҳамкорлиги ҳамда тарихий давлатларимиздаги тил сиёсатидир.

Е.ШИРИНОВА, КИХИ (ТошДЎТАУ)

ЎЗБЕК ТИЛИ БАНК-МОЛИЯ ТЕРМИНОЛОГИЯСИДА ГИПЕР-ГИПОНИМИЯ

Маълумки, “Воқелиқда нарсаси, белги, хусусиятлараро жинс-тур боғланишлари жуда кенг тарқалган. Бундай боғланишларни табиатда ҳам, ҳаётда ҳам, фанда ҳам жуда кўп учратамиз”(3).

Изланишларимиз натижасида терминологик система, ўз навбатида, ички мавзуй гуруҳларга бўлинувчи, мазкур майдонлар ва уларнинг элементлари ўртасида турли парадигматик муносабатлар: синонимия, омонимия, антонимия, параномия, гипер-гипонимия (жинс-тур), партопимия (холо-меронимия, яъни бутун-бўлак), иерархонимия (поғоналаниш), градуонимия (даражаланиш) ва ҳ. мавжуд бўлган очик, барқарор, мустақил айни вақтда тилга нисбатан микро ўз семантик гуруҳларига нисбатан макросистемадир, деган хулосага келдик.

Терминология ва лексикология умумий қонуниятлар асосда тараққий этувчи тил соҳаларидир. Чунончи, терминологик система элементлари орасида ҳам гипер-гипонимик муносабат мавжуд. Лингвистик адабиётларда жинс-тур муносабатларини турлича номлаш кўзга ташланади. Е.Коновалова ўз тадқиқотида тилшуносларнинг ушбу муносабатни турлича номлаши хусусида маълумот бериб ўтган ҳолда (гипонимик (Новиков, 1982), гипер-гипонимик (Киршо, 1989), категориал-спецификацион, инклюзив-экслюзив (Никитин, 1983)) бевосита мустақил лексик-семантик категория сифатида гипонимиянинг лексик тизим учун системаловчи роли алоҳида аҳамиятга моликлигини таъкидлайди. Қатор адабиётларда гипонимия тилининг луғат таркибини тизимга солувчи универсал, фундаментал парадигматик муносабат сифатида тан олинади (2).

М.Абдиевнинг докторлик диссертациясида гиламчилик сўз-терминлари ўртасидаги гипонимик муносабат таҳлил қилинар экан, тилшунос бу хусусда шундай маълумот келтириб ўтади: “Кейинги йиллардаги тадқиқотларда лексемаларнинг ўзаро луғавий-семантик муносабатлари турларидан бири гипонимия деб аталиб, унинг таркибий қисмлари *гипероним* ва *гипоним*, *жинс* ва *тур* терминлари орқали ифодаланмоқда” (1).

Гипер-гипонимия деганда терминларни ўзаро гуруҳларга бирлаштирувчи жинс-тур муносабатлари тушунилади. Бунда нисбатан кенгрок маънога эга бўлган термин жинс (гипероним) ўз ичига нисбатан торроқ маъно ифодаловчи тур (гипоним)ни ўз ичига олади. Айни вақтда бир терминга нисбатан гипероним бўлган термин бошқа бир гиперонимга нисбатан гипоним ҳам бўлиши мумкин. Маълумки, гипонимияда ҳар бир юқори сатҳ нисбатан кам сонли бирликлардан таркиб топиб боради. Мазкур жинс-тур муносабати тилшуносликка мантиқ фанидан ўзлаштирилган. Умумийлик ва хусусийлик бундай таснифнинг фалсафий асоси бўлиб, асосан, гиперонимдан умумийлик гипонимда эса хусусийлик акс этади. Гипонимик муносабат нафақат терминологияни системалаштириш ва тартибга солишда, балки бу каби мантиқий муносабатлар уларнинг алоҳида хусусият ва сифатлари, муайян умумий характеристикасидаги ички алоқаларга асосланади. Тушунчалараро муносабатлар иерархикдир. Яъни ҳар бир юқори синф иерархия занжирида ўзидан юқорирокдаги синф учун тур, ўзидан қуйирокдаги синф учун эса жинсдир.

Терминологик системаларни таҳлил қила туриб, Е.Коновалова терминосистемадаги минимал ёки максимал элемент бир вақтнинг ўзида бир нечта бошқа элементлар билан ҳам жинс-тур муносабатига кириша олади, деган хулосага келади. Ҳар бир гипер-гипонимик блокнинг очиб берилиши объектнинг қанчалар мураккаб алоқадорликка эгалигини юзага чиқаради. Муайян соҳа қанчалик чуқур ўрганилган ва мураккаброқ бўлса, умумлашмалар, ўз навбатида ярус ва блоклар сони шунча кўп бўлади.

Терминологиядаги жинс-тур муносабатлари дефиниция билан чамбарчас боғлиқ. Н.Д.Артюнованинг таърифлашича, дефиниция, нафақат, терминнинг маъносини аниқлаштиради, балки муайян системадаги терминлар орасидан ўсиб чиқадиган барқарор маънони ўрнатади. Дефиниция илмий изланиш

вақтида шаклланади ва тушунчаларни бир-биридан фарклаш, тушуниш ва қабул қилиш учун зарур бўлган минимум маълумотларни беради. Гипер-гипонимик бирликлар исталган категориядаги тушунчалар орасида акс этиши мумкин.

Банк-молия терминологиясидаги гипер-гипонимик муносабатнинг акс этишига келадиган бўлсак, ЗАЁМ – гипероним; ОБЛИГАЦИЯСИЗ, ЙЎҚОТИШСИЗ, ФОИЗСИЗ, МУДДАТСИЗ, ТАШҚИ, ИЧКИ, ЮТУҚЛИ, КАФОЛАТЛИ, ДАВЛАТ, ОЛТИН, КОМПЕНСАЦИЯЛИ, ОБЛИГАЦИОН, ОПЦИОН, ОЧИҚ, ФОИЗЛИ, МАҚСАДЛИ гипонимлардир. Айти вақтда гипонимни шакллантирувчи сўзлар гиперонимга нисбатан аниқловчи аниқланмиш муносабатига киришади. Гипонимлар эса бир-бирига нисбатан бир гиперонимга бирикиши боис ўзаро гипонимдошлардир.

Лингвистик адабиётларда формал-семантик ҳамда хусусий семантик гипонимик алоқалар ажратилади. Банк-молия терминларининг таҳлили мазкур соҳа терминлари орасида асосан формал-семантик гипонимик алоқа мавжудлигини кўрсатди. Бундай алоқа бир гиперонимга бир қатор гипонимдошларни бирикиши орқали ҳосил бўлади. Асосан гипероним (аниқланмиш) сифатида от туркумига оид термин, гипоним (аниқловчи)лар сифатида эса сифат ва от туркумидаги сўзлар фаолдир. Бу ҳолат банк-молия терминологиясида системалилик нафақат мантикий алоқадорликда, балки лексик поғонада ҳам акс этишини кўрсатиб турибди. Масалан: СОЛИҚЛАР: ДАВЛАТ СОЛИҚЛАРИ, ШАХСИЙ СОЛИҚЛАР, ПРОГРЕССИВ СОЛИҚЛАР, ПРОПОРЦИОНАЛ СОЛИҚЛАР, МАҚСАДЛИ СОЛИҚЛАР, РЕАЛ СОЛИҚЛАР ва ҳ. ушбу атрибутив бирикмалар Солиқ гипоним (жинстермин)ига нисбатан гипоним (туртермин)дир.

Банк-молия терминологиясида шаклий умумийликни ифодаламаган ҳолда соф семантик гипер-гипонимиянинг кузатилиши нисбатан камроқдир. Масалан, қимматбаҳо қоғозлар: *акция, вексель, облигация, сертификат*. ҚИММАТБАҲО ҚОҒОЗ гиперонимининг маъноси қуйидаги семемалардан иборат:

- мулк ҳуқуқини берувчи ҳужжат;
- даромад олиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат;
- мулк ёки бошқа ҳуқуқларни бошқа шахсларга бериш имконини берувчи ҳужжат.

Энди эса гипонимдошларнинг маъносини кўриб чиқамиз:

АКЦИЯ

- эгаси акционерлик жамиянинг шаклланишида иштирок этишини тасдиқловчи ҳужжат;
- даромад олиш ҳуқуқини берувчи ҳужжат;

ОБЛИГАЦИЯ

- облигацияни сакловчининг облигациянинг номинал қийматини ёки бошқа мулкый эквивалентини облигацияни чиқарган шахсдан облигацияда назарда тутилган муддатда олишга, облигациянинг номинал қийматидан қайд этилган фоизни олишга бўлган ҳуқуқини ёхуд бошқа мулкый ҳуқуқларини тасдиқловчи эмиссиявий қимматли қоғоз.

- даромад олиши ҳуқуқини берувчи ҳужжат.

Мазкур мисолдан кўриниб турибдики, қимматбаҳо қоғоз турларини ифодаловчи гипонимдошлар семантикасида уларни гипероним мазмун планида ифодаланган *даромад олиши ҳуқуқини берувчи ҳужжат* маъноси ифодаланган.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек тили банк-молия терминологиясида гипер-гипонимия ходисаси кузатилиб, унинг чуқур таҳлили терминларо яширин алоқадорлик ва муносабатларни аниқроқ тасаввур қилиш имконини беради.

Адабиётлар:

1. Абдиев М. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили (Самарқанд вилояти касб-ҳунарлари материаллари асосида): филол.ф.д...дисс. Тошкент: 2005.
2. Коновалова Е.А. Деривационный потенциал и парадигматические отношения современной русской терминологии: дисс.канд.филол.наук. Москва: 1998. С. 97.
3. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси. Тошкент: 1995. Б.118-119.

Ш.М.СУЛТОНОВА (ЎЗДЖТУ)

ЛИНГВИСТИК ТАДҚИҚОТЛАР ВА КОРПУС ТИЛШУНОСЛИК БОРАСИДА

Корпус тилшунослик – бу амалий тилшуносликнинг лингвистик корпуслар (матнлар корпуслари)ни тузишнинг умумий қоидаларини ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш билан шуғулланувчи бўлими ҳисобланади. Ушбу термин 1960 йилларда корпуслар яратиш амалиётининг ривожланиши билан боғлиқ равишда қўлланила бошлади, 1980 йилларда эса ҳисоблаш техникасининг ривожланиши корпуслар учун кенг имконият яратилди.

Маълум принципларга мувофиқ тўпланган, маълум стандарт бўйича ажратилган ва махсус кидирув системаси билан таъминланган матнлар тўплами лингвистик корпус дейилади. Баъзи ҳолларда корпус деб бирор умумий хусусиятга кўра бирлаштирилган (тил, жанр, муаллиф, матнларнинг яратилиш даври) шунчаки матнлар тўпламига айтилади.

Корпус тилшуносликнинг марказий тушунчаси – лингвистик корпус ҳисобланади. Матнлар корпусга тасодифан эмас, балки муаммоли, яъни тадқиқотчини қизиқтираётган тил ходисалари рўй берадиган соҳага мос равишда тўланади. Муаммоли соҳа икки жиҳатга эга: лисоний ва нутқий. Лисоний жиҳат деганда ўрганилаётган ходисанинг ўзи, нутқий жиҳат деганда эса – ушбу ходиса намоён қилинган кўплаб контекстлар тушунилади. Муаммоли соҳа жуда кенг ҳам бўлиши мумкин (Ф.М.Достоевскийнинг барча асарлари), ёки анча тор ҳам бўлиши мумкин (сифатнинг отга мослашуви).

Корпусга қандай матнларни ва қандай ҳажмда танлаб олиш зарурлиги энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Бир томондан, тадқиқ қилинаётган ходиса, тилда қанчалик кам учрайдиган бўлмасин, корпусда ўз аксини топиши мақсадга мувофиқ бўларди. Корпуснинг таркиби ва тузилишига кўйиладиган талаблардан бири унинг тўла-гўкис бўлишидир. Ушбу талаб корпус яратишнинг бошқа муҳим принципи – репрезентативлик талабига қарши кўйилади. Корпус яратувчиларнинг вазифаси – тилга оид маълумотлар тўпламига тегишли матнларни иложи борича кўпроқ йиғишдан иборат. Ваҳоланки, корпус ушбу тилни ўрганиш учун яратилади. Феномен қанчалик